

Studies in Textiel 2

Studies in Textiel 2

Waterdicht

Symposium gehouden op 11 april 2013

De stof bij de naam noemen

Hedendaagse en historische stofbenamingen

Symposium gehouden op 14 november 2013

STICHTING TEXTIELGESCHIEDENIS

Hilversum

Verloren

2015

Inhoud

Van de redactie	6
Waterdicht	9
Wasdoek. Een onderzoek naar de fabricage en het gebruik van wasdoek en enkele andere waterafstotende stoffen <i>Liesbeth van Ravels</i>	10
Een waterdicht verhaal. Kleding van darmen en vissenhuid uit het Noordpoolgebied <i>Cunera Buijs</i>	32
Gewapend tegen water? <i>Ilse Bogaerts</i>	47
Hoog en droog. 'Waterdicht' schoeisel door de eeuwen heen <i>Inge Specht</i>	61
Na regen komt zonneschijn: het bewaren van parasols en paraplu's. Een vergelijkend onderzoek <i>Anne-Kathrin Mias-Grünberg</i>	70
De conservering van een geolieide parasol <i>Joni Steinmann</i>	85
De stof bij de naam noemen	95
Hedendaagse en historische stofbenamingen	
Textielwarenkennis: gisteren, vandaag en morgen. Over namen, speuren, selecteren en visualiseren <i>Simone de Waart</i>	96

Stoffige namen	108
<i>Sjoukje Colenbrander</i>	
Wonderlijke technieken. Namen en valstrikken van de achttiende-eeuwse voet- en trekwerken	117
<i>Augusta Uhlenbeck</i>	
Blue jeans, 350 jaar spijkergoed?	147
<i>Ninke Bloemberg</i>	
Het stalenboek van Halbertsma, een verzameling 'Indiennes Hindelopiennes'	163
<i>Gieneke Arnolli</i>	
Verre gewoonten en huiselijke welstand van Armeense kooplieden te Amsterdam in de achttiende eeuw	180
<i>René Bekius</i>	
Textiele zaken	211
Museumschatten van textiel, aangekocht met steun van de Vereniging Rembrandt	212
<i>Ebeltje Hartkamp-Jonxis</i>	
Summaries	240
Over de auteurs	247

Van de redactie

Voor u ligt het tweede nummer van *Studies in Textiel*, in 2013 ontstaan uit redactionele samenwerking van de Textielcommissie.nl en de Stichting Textielgeschiedenis. Omdat deze jonge uitgave nog volop in ontwikkeling is, maakt u in dit nummer kennis met een nieuwe vormgeving. Ook zal de redactie de komende jaren aparte artikelen in een rubriek *Textiele zaken* opnemen. In deze uitgave zullen de aanwinsten van musea op het gebied van textiel besproken worden. Ebeltje Hartkamp-Jonxis geeft met 'Museumschatten van textiel, aangekocht met steun van de Vereniging Rembrandt' de aftrap. Hierin bespreekt zij textielschatten die de Nederlandse musea in de loop der jaren met steun van de Vereniging Rembrandt hebben verworven.

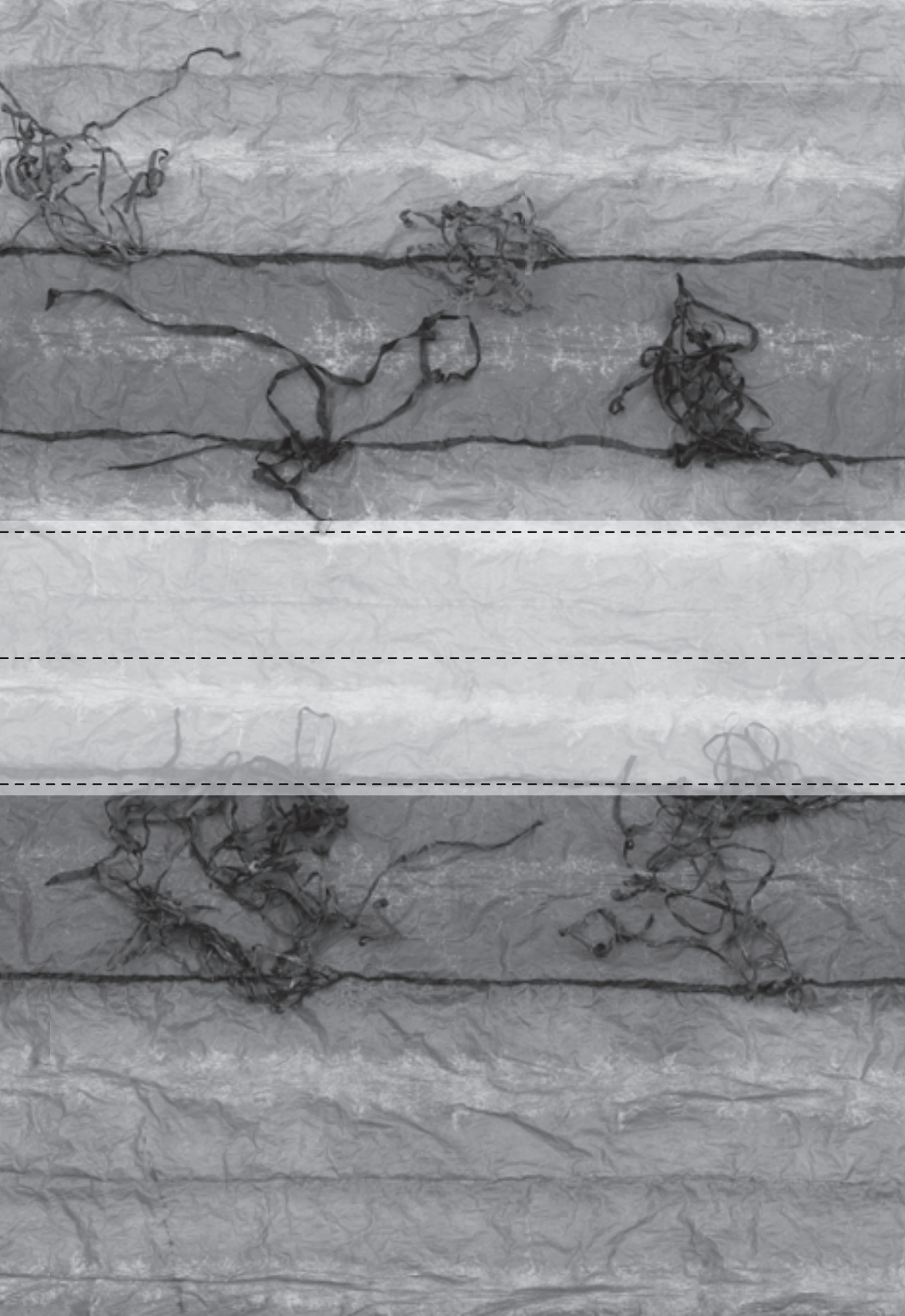
Kern van *Studies in Textiel 2* vormen de artikelen met de thema's 'Waterdicht' en 'De stof bij de naam noemen'. Dit waren de onderwerpen tijdens de twee symposia die de Textielcommissie.nl in 2013 heeft georganiseerd. De sprekers op deze symposia zijn de auteurs van de artikelen in deze bundel.

Tijdens het symposium van 11 april 2013 belichtten sprekers het thema 'Waterdicht' vanuit verschillende invalshoeken. Hoe kun je een mens of object tegen water beschermen en welke rol speelt textiel daarbij? Door de eeuwen heen zijn er allerlei oplossingen bedacht om textiel waterdicht te maken, met wisselend succes. Textielrestaurator Liesbeth van Ravels doet verslag van haar onderzoek naar de historische vervaardigingstechnieken van wasdoek, en naar de toepassingen en de productiecentra van wasdoek. Cunera Buijs, conservator Circumpolaire culturen bij het Nationaal Museum van Wereldculturen in Leiden, licht haar onderzoek naar het gebruik van darmen van zeehonden en walvissen en de huiden van vissen als waterdichte materialen toe. Ilse Bogaerts werkt bij het Legermuseum in Brussel. Zij schrijft over militaire kleding en de noodzaak om de militair te beschermen in barre omstandigheden, bijvoorbeeld door middel van een waterdichte overall of een duikpak met gemetalliseerde rubbercoating. Inge Specht is conservator bij het Nederlands Leder en Schoenen Museum in Waalwijk en zij behandelt in 'Hoog en droog' historisch schoeisel om de voeten droog te houden. In het artikel 'Na regen komt zonneschijn: het bewaren van parasols en paraplu's', geeft freelance textielrestaurator Anne Kathrin Mias-Grünberg een toelichting op het beheer en behoud van een collectie paraplu's en parasols. Over de conservering van een geïmpregneerde Japanse parasol schrijft Joni Steinmann, restaurator in opleiding.

Het symposium van 14 november 2013 had als onderwerp 'De stof bij de naam noemen'. In de textielwereld heerst veel verwarring over stofnamen. Stofbenamingen gevonden in oude archieven geven niet altijd een goed beeld van de stof zelf. Hoe ziet kaleminck,

luster, saai of baai eruit? En hebben de namen die we nu gebruiken nog dezelfde betekenis als vroeger? Het thema 'De stof bij de naam noemen' illustreert materiaalexpert Simone de Waart in haar artikel 'Textielwarenkennis: gisteren, vandaag en morgen. Over namen, speuren, selecteren en visualiseren'. Zij legt daarin uit hoe zij de keuzes maakte voor de samenstelling van de Textielwarenkast in het TextielMuseum in Tilburg. Sjoukje Colenbrander, textielhistoricus, licht de problematiek van stofbenamingen toe in 'Stoffige namen'. Aan de hand van een paar voorbeelden laat zij zien hoe lastig het is om de betekenis van een historische stofbenaming te achterhalen. In haar artikel 'De wonderlijke technieken, namen en valstrikken van de achttiende-eeuwse voet- en trekwerken' geeft Augusta Uhlenbeck, professioneel weefster en stoffendeskundige, een specialistische uitleg over de techniek van enkele weefsels uit een achttiende-eeuws manuscript. Ninke Bloemberg, conservator Mode en Kostuum bij het Centraal Museum Utrecht, gaat in op de herkomst van de namen van spijkergoed. De betekenis en etymologie van de woorden 'spijkerstof', 'spijkerbroek', 'denim' en 'jeans' lijken inwisselbaar, maar hebben elk een andere geschiedenis. Gieneke Arnolli, conservator Mode en Textiel bij het Fries Museum, bespreekt de Hindelooper bonten, geruite katoenen stoffen die door de VOC uit India werden aangevoerd. Zij doet dit aan de hand van een negentiende-eeuws stalenboek. Historicus René Bekius analyseert op basis van boedelinventarissen het textielbezit van Armeense immigranten in Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw.

Al met al vindt u hier weer een gevarieerd aanbod aan artikelen en de redactie van *Studies in Textiel* wenst u veel plezier bij het lezen ervan. De redactie dankt de sprekers/auteurs voor de medewerking die zij hebben verleend bij het gereedmaken van de teksten en de afbeeldingen.

Waterdicht

**Textielsymposium
gehouden op 11 april 2013**

Wasdoek

Een onderzoek naar de fabricage en het gebruik van wasdoek en enkele andere waterafstotende stoffen

Liesbeth van Ravels

Inleiding

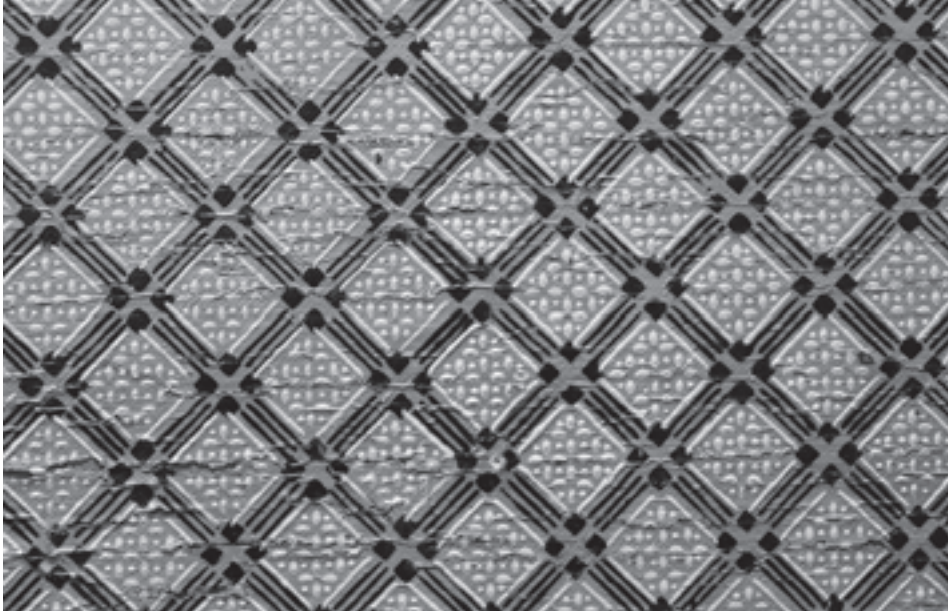
Een waterafstotende of zelfs waterdichte stof is altijd een gezocht product geweest. Men heeft eeuwen geleden al geprobeerd weefsels zo te bewerken dat vocht er geen vat op heeft, of althans dat de druppels er grotendeels op blijven staan. De bewerkingen variëren van procedés waarbij op het weefsel een laag waterafstotend of waterdicht materiaal wordt aangebracht (een coating) tot het waterafstotend maken van individuele vezels. Wasdoek is een van de vroegste voorbeelden waarbij coating is toegepast. Het is eeuwenlang, tot in de jaren 1950, gebruikt. Het bestaat uit een onderlaag van katoen, linnen, zijde of jute, die bewerkt is met een of meer lagen gepigmenteerde lijnolie, al dan niet afgewerkt met een finish van vernis. Het resultaat van deze bewerking is een min of meer waterdichte c.q. waterafstotende laag.

Wasdoek werd gebruikt voor voorwerpen waarvoor deze eigenschap gewenst was, zoals kappen van kinderwagens, rijtuigen en kappersstoelen. Daarnaast werd het ook toegepast op kleding, op tafels, als vloerbedekking en als wandbekleding. Het bestond niet alleen in effen uitvoeringen, maar werd, afhankelijk van de uiteindelijke toepassing, ook bedrukt (afb. 1) of gemarmerd. Verder komen imitaties van andere materialen voor, bijvoorbeeld houtnerf (afb. 2).

Wanneer bij sommige varianten een preegdruk¹ is aangebracht, doet het uiterlijk enigszins denken aan leer en om die reden werd het ook gebruikt voor de bekleding van koffers, poppenschoentjes, binnenranden van hoeden, enzovoorts. Ook werden er vaandelhoezen van gemaakt. Kortom, de toepassingsmogelijkheden waren zeer uiteenlopend.

Wasdoek was geen tot de verbeelding sprekend luxeproduct, het werd vele jaren voor van alles en nog wat gebruikt. Het was in praktisch elk huishouden te vinden. Het was goed betaalbaar, gemakkelijk afwasbaar en ging meestal lang mee. Maar al was het niet kostbaar, toch was de fabricage van wasdoek geen eenvoudig proces en er kon veel misgaan.

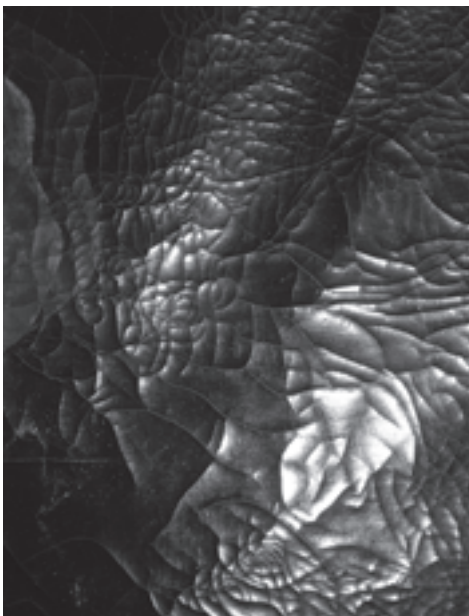
Het wasdoek dat we aantreffen op museale objecten, vertoont vaak ernstige schade, vooral craquelé en delamineren. Craquelé bestaat uit een netwerk van fijne breuklijnen

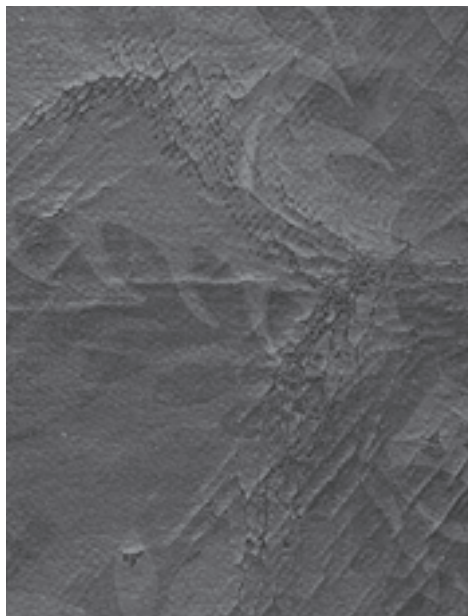
1 Bedrukt wasdoek. Collectie Vincent van Drie. Foto: auteur.

2 Wasdoek bedrukt met onder andere houtimitatie. Collectie Jacco Hooikammer. Foto: auteur.

3 Craquelé op een met wasdoek beklede hoedendoos. Collectie Rijksmuseum Amsterdam. Foto: Mieke Albers.

4 Delamineren van een tafelkleed van wasdoek. Collectie Nederlands Openluchtmuseum. Foto: auteur.

in een deklaag van bijvoorbeeld (grond)verf, vernis of glazuur. Delamineren is een proces waarbij de verschillende lagen waaruit de coating is opgebouwd, van elkaar loslaten (afb. 3 en 4).

Bij wasdoek is de kans groot dat het, als het in slechte staat verkeert, verwijderd wordt en door soortgelijk materiaal vervangen. Zo is steeds minder vaak origineel wasdoek aanwezig bij objecten die nog in gebruik zijn, bijvoorbeeld een tafelblad. Bij een geheel met wasdoek beklede koffer of hoedendoos is het risico van substitutie kleiner, evenals bij een museaal object dat in een vitrine staat. Het meeste wasdoek dat we nu nog aantreffen, dateert van rond 1900; wasdoek dat ouder is dan het tweede kwart van de negentiende eeuw is nauwelijks meer te vinden.

Kennis over het materiaal wasdoek, de samenstelling ervan, de productiewijze en de verschillende soorten is zowel bij restauratoren als bij beheerders slechts mondjesmaat aanwezig. Gebrek aan deskundigheid en wezenlijke interesse leiden – net als bij schilderijlijsten of bij monumentale wandkunst uit de jaren 1950 – ook bij wasdoek tot een zekere mate van onderwaardering. Matige kennis van zaken maakt het ook moeilijk om de oorzaak van de optredende schades te bepalen en te identificeren welke factoren het verval initiëren en beïnvloeden. Als gevolg daarvan is het niet duidelijk hoe het craquelé en het delamineren van de verschillende soorten wasdoek het beste geconserveerd en geres-

taureerd kunnen worden en of er misschien mogelijkheden zijn deze vormen van schade te stoppen of te voorkomen. Voor het restauratiebeleid is – net als bij mobiel erfgoed als klokken – mede bepalend of een object na restauratie weer een functie krijgt of dat het beoogde doel is om zoveel mogelijk origineel materiaal te behouden. Om hierin verantwoorde keuzes te kunnen maken is goede informatie over het materiaal en de te verwachten behoudsproblemen van essentieel belang.

Dit artikel wil een bijdrage leveren aan deskundigheidsbevordering op dit terrein. Ook aan wasdoek verwante materialen en hierin optredende schades komen aan de orde. Het is bij het onderzoek dat voorafgaat aan de behandeling van een object, niet altijd direct duidelijk of het om wasdoek gaat of om een materiaal dat min of meer hetzelfde oogt. Dit kan zijn kunstleer op rubberbasis, kunstleer op basis van cellulosenitraat en polyvinylchloride (PVC). Oliedoek, zoals gebruikt in de visserij, wordt hier buiten beschouwing gelaten.

Etymologie

Hoe is het begrip ‘wasdoek’ nader te definiëren? De naam doet vermoeden dat het een combinatie is van was en doek. Er is weliswaar steeds sprake van doek, van een textiele drager, maar was zit er lang niet altijd op. Volgens *Warenkennis en technologie* van J.F. en C.J. van Oss stamt het woord wasdoek ‘uit de oude tijd, toen men gewast linnen voor dergelijke doeleinden gebruikte’.²

Hoewel de benaming van wasdoek in enkele andere talen een zekere eenduidigheid suggereert (Engels: *oilcloth* of *oil cloth*, Duits: *Wachstuch*, Frans: *toile cirée*), is er toch niet altijd sprake van identieke producten. Zoals dit artikel duidelijk zal maken, blijken er vele soorten wasdoek en aanverwante fabrikaten te zijn.

Vervaardigingswijzen van wasdoek en enkele andere waterafstotende stoffen historisch bezien

Voor de hierna volgende historische uiteenzettingen zijn vele bronnen geraadpleegd.³ Wat kunnen we te weten komen over materialen en productiewijzen door de eeuwen heen, hoe keek men aan tegen veroudering en schadevorming, wat was hieraan te doen?

Vermeldingen van wasdoek tot en met de zeventiende eeuw

Grondstoffen, grondweefsels en vervaardigingswijzen tot en met de zeventiende eeuw

Reeds in de oudheid was bekend dat door het aanbrengen van een laag was of olie verschillende materialen beschermd konden worden tegen vocht, rot en verval. In China

schijnen voor het vervaardigen van parasols, vele eeuwen voordat dit in Europa bekend was, weefsels geïmpregneerd te zijn met olie om ze waterafstotend te maken.⁴ Bij batikken maakt men gebruik van de waterafstotende werking van was op textiel, in dit geval niet om stof waterafstotend te maken, maar om door en door patronen te kunnen aanbrengen op de stof. Deze techniek is zeker al 2000 jaar oud.

De werking van lijnolie, die in veel oude recepten voor wasdoek voorkomt, werd in de zesde eeuw ontdekt door Aetius van Amida.⁵ In het Lucca-manuscript (circa 800 na Chr.) wordt een uit gekookte lijnolie⁶ en diverse harsen gekookte lak beschreven waarmee onder andere schilderijen en beelden bestreken worden. De laag droogt door blootstelling aan de zuurstof uit de lucht en het zonlicht. Uit de negende eeuw zijn Arabische voorschriften bekend over de samenstelling van een vernis bestaande uit sandarak (hars afkomstig van *Tetraclinis articulata*; lijkt op mastiek), notenolie, mastiek (hars, afkomstig van *Pistacia lentiscus*) en muskaatolie, om stoffen waterafstotend te maken.⁷

Brockhaus' Konversationslexikon meldt dat de uitvinding van wasdoek tamelijk oud is: ze stamt al uit het begin van de veertiende eeuw.⁸ In 1627 liet J.J. Wolffen in Engeland zijn uitvinding om weefsels waterdicht te maken beschermen tegen openbaarmaking (Engels patent nr. 40/1627).⁹ Zo'n 'fabrieksgeheim' was in die tijd niet ongebruikelijk. Lijnolie en notenolie vond hij de meest geschikte grondstoffen. Lijnolie droogt volgens hem aanvankelijk maar oppervlakkig en vormt een soort huid, wat tot gevolg heeft dat de laag daaronder lange tijd nodig heeft om te drogen. Notenolie daarentegen droogt in drie tot vier dagen volledig aan de lucht en beter in de zon dan in de schaduw. Op een weefsel aangebrachte gekookte lijnolie droogt hard op en breekt bij vouwen gemakkelijk. Wolffen kwam tot het inzicht dat het beter was de olie zonder siccatief (een stof – meestal een metaalverbinding – die onder andere aan olieverbinding toegevoegd wordt om de droogtijd te verkorten) in te koken; hij verwarmde de olie tot deze vanzelf ontvlamde en liet hem zolang branden tot hij zo dik als honing geworden was; dit gebeurde in een koperen ketel boven een open vuur. Hij testte de stroperigheid door een druppel op een bord te laten vallen. Maatgevend was voor hem of de olie nog steeds met een kwast uit te strijken was. Onzuiverheden filterde hij uit de olie door deze door dichtgeweven canvas te gieten. Om een kleur aan het eindproduct te geven, werden vermiljoen, groene aarde en omber in ruwe of gebrande vorm met de olie vermengd. De toevoeging van omber versnelde overigens wel het droogproces van de uit te strijken laag. Buiten de ervaringen van Wolffen zijn er nauwelijks bronnen bewaard gebleven over de wijze waarop in de zeventiende eeuw wasdoek gemaakt werd.

Voor de bereiding van de op het doek aan te brengen laag werd bijvoorbeeld twee pond lijnolie met een half ons 'goudpolitoer' ingekookt. Om de slechte geur van de lijnolie in wasdoek te verdrijven vond de Franse arts Theodore de Mayerne (1573-1655), die onder meer contact had met Van Dyck en Rubens, het raadzaam welriekende, wat vette harsen, zoals *Storax calamitus* of *laudanum*, en soms ook kardamon aan de nog enigszins warme olie toe te voegen.

Men beraadde zich op het toevoegen van siccatieven, omdat het zeer tijdrovend was de met stof gespannen ramen te bestrijken met een olieverbinding laag en ze in de zon te